

HODNOTY ARCHITEKTURY 19. A POČÁTKU 20. STOLETÍ

Marie Benešová

Architektura 19. a prvních let 20. století byla obecně a především u nás velmi podceňována a v myslích neodborné veřejnosti tento odsudek stále ještě trvá a je tvrdošíjně hájen i některými odborníky, kteří nepochopili, že nejvýznamnější vlastností hodnoty zejména umělecké, estetické i civilizační je její proměnlivost. Pro ně totiž jako by se čas zastavil a jejich přístup k hodnocení architektury nejlépe charakterizují věty o architektuře, které ji pokládají "za slohově zmatečnou, protože historizující, za senilní, netvůrčí a nemohoucí, za pouhé bezduché vetešnictví, paséistické řemeslo a plagiátní rekonstrukci historických slohů".^{1/} Tato slova vyplývala z vášně tvůrce nového programu architektury meziválečného období jako odraz doby, která nadcházela. Proto muselo být odmítnuto vše předcházející tak nutně a zákonitě, jako tomu bývalo odjakživa.

Není třeba v této souvislosti a na tomto plénu, které se věnuje průmyslu a technice v novodobé kultuře, znovu opakovat způsob teoreticko-historického přístupu k architektuře 19. a počátku 20. století, který byl mnou již vícekrát publikován, ale jenom resumovat závěr: V architektuře této epochy se stalo něco podobného, co se ve vývoji architektury stalo již vícekrát, že totiž tektonická forma, zrozená ze vztahů materiálu, konstrukce a technologie uspořádaných do formových soustav smyslově člověkem postižitelných a organizujících architektonicky určený prostor podle potřeb společnosti určité epochy, byla přenesena /ve smyslu pojednání není-li spíše vhodné použít slova dekorace/ na stěnu jako nový symbol něčeho ověřeného, pevného ve smyslovém vjemu, modifikovaného v souvislosti s jiným, avšak opět svébytným tektonickým systémem. Tento proces se odehrával v historii architektury často a je možno ho dobře sledovat v minulosti třeba od aplikace řeckých tektonických soustav v architektuře římské a tak dále, aniž kdo se odvážil tyto epochy včetně italské renesance odsuzovat jako plagiát.

V těchto obdobích, dříve nazývaných renesancemi, v 19. století

neoslohy, prostě v těch vývojových epochách, kdy soudobý architektonický výraz je opřen o jakékoliv reminiscence, nevystupuje původní tvar ve své umělecké pravdivosti, ale ve smyslu symbolu krásy. Toto konstatování, které by mohlo být pokládáno za nepodložené, má hluboké historické kořeny tkvící ještě v první polovině 19. století.^{2/} Je nediskutovatelnou skutečností, že buržoazní představy, city a umělecká tvorba bytostně a zákonitě se opíraly o historii, aby prostřednictvím jí bylo nalezeno a upevněno místo nové společnosti - jejího řádu - v stávající skutečnosti. Ač je to jen jedno hledisko, je důležité pro chápání duchovního ovzduší 19. století, což bylo na tomto fóru již vícekrát vzpomenuto.

Zajímavou sondu do minulosti, hledáme-li kořeny a zdůvodnění historismů v 19. století, poskytuje Sjezd německých architektů a inženýrů, který se konal v Praze v roce 1844^{3/}, potřetí po Lipsku a Bamberku. Na tomto sjezdu byly totiž proneseny myšlenky, ač se to jeví téměř neuvěřitelné, které ovlivnily vývoj architektury těch zemí, odkud se zde soustředili účastníci, podle jejich kulturní vyspělosti po celé zbývající 19. století a až do první světové války. Byl to sjezd třetí a ve významu řešených problémů z dosavadních i několika následujících nejvýznamnější. V hlavních referátech se ozývala patrně pro dobu nejdůležitější otázka, v jakém slohu stavět, zda antickém či gotickém, a v čem spočívá princip vývoje svébytného germánského výrazu.^{4/}

V otázce, v jakém slohu stavět, dospěl sjezd k překvapivému závěru po úporné polemice nejvýznamnějších kapacit své doby; totiž velmi smířlivě^{5/} a podobně jako svůj traktát o více než padesát roků dříve uzavřel F. Blondel ve svém Cours d'architecture, že možno užívat slohů obou a připouštěla se i renesance.

Znamená to, že již před polovinou minulého století bylo jasně pochopeno to nejpodstatnější, že staré slohové formy mohou fungovat jen jako symboly krásy, jako zprostředkovatelé významu idejí, drahých určité společnosti, neboť nová technika nebyla ještě natolik vrostlá do života, aby mohla být činitelem, evokujícím nové symboly a především novou metodu tvorby, která by byla schopna vytvořit nové technické soustavy.

Této interpretaci odpovídá i na sjezdu přednesený referát W. Stiera, vedoucího berlínského profesora architektury, mladšího kolegy K. F. Schinkela, jehož teoretické uvedení druhé hlavní otázky sjezdu, princip germánského výrazu, je tak moderní a aktuální, že plně zdůvodňuje takzvaně průčelní princip tvorby architektury 19. a počátku 20. století, že nelze o charakteru a způsobu architektury 19. století dále pochybovat.^{6/} Ač se v souboru referátů objevil jeden naprosto mimo-

řádný názor C. Rosenthala, který jediný zamítal pro sdělování společenských idejí historické tvary a nabádal nebát se použít konstrukci a materiál, poněvadž jsou hrubé a nehodí se ke zvolenému slohu, hodnotit konstrukci účelem a ne slohem, dát přednost svobodnému tvoření opřenému o vlastní fantazii. Z jeho úst se poprvé v 19. století na našem území ozvala výzva k tvorbě vlastního stylu.^{7/}

A přesto i autor tohoto referátu, tak přímo věšteckého, nepochopil a ani nemohl pochopit naprosto moderní, jednotný prostorovo-hmotový princip, i on vycházel z vědomí dobového pojetí architektury, v níž řečeno soudobým jazykem by prostorovo-hmotový koncept stavby odpovídal úrovni techniky své doby a formově výrazový, převážně plošný, byl odrazem společenských idejí. Obě stránky takto chápaného artefaktu, který je v tomto podvojném pojetí vždy časově limitován, mají své hodnoty, i když nestejný vývojový rytmus; a obě stránky je třeba svědomitě posuzovat, máme-li se dobrat skutečného historického významu tohoto odkazu naší nedávné minulosti.

Přemýšlení o referátech z pražského sjezdu z roku 1844 je neobyčejně vzrušující a impulsivní, neboť objasňuje mnoho z architektonického myšlení své doby. Již ona, dovozeno referáty sjezdu, rozlišovala teoreticky dvojí způsob tvoření architektury, dostředný a průčelní; nebo severský a jižní podle stanoviska, z něhož byla architektura posuzována. Každá doba svými teoretickými prostředky usiluje vyřešit problém vztahu prostorového konceptu a jeho plošného vyjádření, ať již se jedná o metodu tvoření reminiscenční, či vnitřně vztahovou, z nichž pro 19. a počátek 20. století je příznačná první metoda, zatímco počínajíc ranými dvacátými lety 20. století metoda druhá s občasnými césurami. Jako pramen poslouží uvedené sjezdové referáty k upřesnění hodnotové interpretace nebo v otázce výrazného příklonu našich tvůrců k novorenesanci v době vrcholícího národního obrození podobně jako při zkoumání původu mechanisticko-materialistických teorií G. Sempera a ještě dalších. Poněvadž však hlavním smyslem dnešního referátu nejsou formově výrazové otázky architektury 19. století, ale odraz techniky v jejím konceptu, je třeba orientovat pozornost jiným směrem.

Stejně tak jako formově výrazová stránka je odrazem idejí promítajících se v inspiracích drahých dané etapě společnosti, tak také se v architektuře obráží její technickoekonomická úroveň. Nejvýrazněji lze tento problém demonstrovat na nejběžnějším, ale také nejfrekventovanějším typologickém druhu - na nájemném domě. V něm sice také jako u reprezentativních druhů doznívají některé rysy prostorového uspořádání předchozích vývojových období, například palácového typu, avšak proto, že nájemný dům velkoměstského typu je důsledkem společenskoeko-

nomické potřeby, trpí přežíváním tradic o mnoho méně než typ budov tradičních, jako již uvedený palác, divadlo nebo všechny druhy velko-prostorových budov, v nichž proměny reagující na vývoj potřeb společnosti nejsou tak výrazné. Jak úzce se váže vývoj potřeb na vývoj techniky a posléze na koncepci půdorysu domu a bytu, potvrdí vývoj nájemného domu 19. století, který je nutno sledovat až přes zlom století 20. do první světové války. Následující je odvozeno převážně z pražských příkladů, jimž ale odpovídají i příklady z větších českých a moravských měst, jako z Brna, Plzně, Hradce Králové a dalších, ovšem s jistým časovým odstupem podle rychlosti zavádění technických zařízení.

Velký význam pro zavádění nové techniky má společenský vývoj a sociální reformy, které byly postupně od konce 18. století uskutečňeny s vyvrcholením v roce 1848. Jejich důsledkem byl příliv lidí do měst a potřeba jejich ubytování, což řešila převážně první polovina století přestavbou vnitřního města a začátkem budování okrajových čtvrtí měst. Domy byly převážně pavlačového nebo kombinovaného typu, který je výhodný pro výstavbu domů s mnoha byty na malých a hlubokých gotických parcelách, které jsou vhodné pro vestavbu mělkých pavlačových křídel, na nichž je možno seskupit více bytů o jedné až dvou místnostech při koncepci konstrukčního jednotraktu se vstupem bytu z pavlače přes kuchyň, která je odtud osvětlena. Ve dvoutraktu bývá koncipována přední budova do ulice, která bez ohledu na orientaci má pokoje obráceny na ulici, a proto vertikální komunikaci, schodiště posunuté do druhého traktu - nitra dispozice, odkud je přímý přístup z podesty na pavlač. Průběhem vývoje postupně ubývá pavlačových přístavek a v nově budovaných čtvrtích v prvních dvou desetiletích druhé poloviny století pavlačový typ mizí. Do osmdesátých let 19. století ovládá dispozici nájemného domu dvoutrakt tradičního způsobu technologie nosného zdiva a dřevěných zákloповých stropů. Tato technologie se udržuje v podstatě do první světové války s výjimkou železobetonových stropů, zřídka uplatněných u tohoto typu stavby. U dvoutraktových koncepcí si nelze vůbec představovat žádné vybavení bytu, který se i v nejluxusnějších případech skládal z pokojů, kuchyně a komory. Záchody suché byly umístěny i pro schodišťovou část domu na pavlači, na každém konci vždy po jednom až dvou. Existuje z průzkumů zatím jen jeden známý příklad suchého záchodu v bytě v Ullmannově domě čp. 365 z roku 1866 nebo v ul. K. Světlé čp. 317, kde byl suchý záchod dokonce v kuchyni.^{8/} Jestliže uplatňování technického pokroku nelze sledovat u nájemných domů v soudobých stavebních konstrukcích na rozdíl od monumentálních, v nichž se od osmdesátých let začly používat smělé ocelové střešní konstrukce /převážně však bez vlivu na dispozici a

vnitřní prostor - ND/, pak u obytných domů lze v téže době sledovat velké proměňování dispozice, avšak vlivem rozvoje technického zařízení.

Zásadní obrat v koncepci domů a bytů se stal, jakmile byly postaveny na počátku osmdesátých let vodárny - lépe řečeno vodojemy, pomocí nichž byla vltavská voda pod tlakem čerpána do domů. Včasné zavedení tohoto technického vynálezu není však jen otázkou vynálezu samého, neboť v zahraničí se tento proces odehrál o několik desetiletí dříve než u nás. Důvod, proč jeho zavádění se uplatňovalo velmi zvolna po celá devadesátá léta, než se ustálilo a mělo vliv na prostorovou sestavu bytu, je třeba hledat ve sféře společenské, neboť hlavním důvodem zavádění novinky bylo uvědomění si potřeby a nutnosti moderní techniku zavést a používat ji a ocenit její význam.

Na rozdíl od šedesátých a zejména sedmdesátých let, kdy v konceptu obytného nájemného domu dominoval dvojtrakt a byty se rozlišovaly jen podle počtu pokojů, po zavedení vody do bytů se počaly rozlišovat podle úrovně technického komfortu, k němuž náležela na rozhraní století kromě plynu na svícení i elektřina ke svícení a plyn k vaření.

Průběhem devadesátých let vykrytalizoval půdorys bytu do té míry, že kolem roku 1900 lze již mluvit o ustáleném názoru na koncepci bytu v konstrukčním a zejména dispozičním trojtraktu. V předním traktu do ulice byly situovány již funkčně diferencované pokoje, přístupné pokud možno každý zvlášť z chodby středního traktu, odkud byly rovněž přístupné, ale na druhou stranu, kuchyň, koupelna, záchod, spíž a pokojík pro služebnou, které se nacházely ve třetím traktu do dvora. Toto trojtraktové uspořádání lze pokládat za domácí, zejména pražský typ, dokumentovaný novou výstavbou na asanačním území páté čtvrti. Podle stavebního řádu, platného pro Prahu od roku 1886, kromě poukazu na způsob užívání nové techniky bylo u nájemných domů vyžadováno přímé větrání všech místností v bytě. Tak vzniklo velmi typické zařízení - světlík, prostor uvolněný ze středního traktu a vyvinutý od suterénu až po střechu. Jsou do něj větrány místnosti takzvaného příslušenství. Tento půdorysný typ, velmi výhodný pro dosažení velkých hustot obyvatelstva při velmi komfortním standardu na malých pozemkových rozlohách, se udržel až přes první světovou válku.

Přesto se však vývoj uspořádání půdorysu obytného domu nezastavil, naopak jeho rytmus se zrychlil dvojnásobně. Dům a byt, který ve čtvrté čtvrti 19. století byl u nás již plně vybaven instalacemi, se stal středem pozornosti stavebníků i stavitelů, aby prostřednictvím zjednodušené konstrukce a tím i půdorysu bylo dosaženo nižších nákladů na stavbu při zvýšeném komfortu z hlediska dobových technických i

hygienických nároků. Neboť stavebník si nestavěl dům pro sebe, ale pro výnos, a v době, kdy bylo bytů dostatek, musel standard dosahovat dobového maxima. Otázkou dne se stal na rozhraní století menší, ale naprosto vybavený byt. V této etapě se v nedávné minulosti prostorný světlík změnil v průdch a zastavěná plocha byla absolutně využívána. Ze srovnávání půdorysů vysvítá, že při stejné obestavěné ploše, kdy na samé hranici 19. a 20. století byly umísťovány na podlaží 2 třípokojové byty, byly v prvním desetiletí 20. století již 4 dvoupokojové s plným hygienickým vybavením, ale bez pokojíku pro služebnou, který u malého bytu již nebyl žádoucí.

Další vývoj pak šel k zdůrazňování zdravotních a hygienických zásad, které ještě před první světovou válkou v nejprogresivnějších příkladech podměnily upuštění od trojtraktu a příklon ke dvoutraktu horizontálně prostorově seskupenému s přímým osvětlením všech místností kromě koupelny. Tolik k odrazu technických novinek a odhalení významu vzduchu a slunce pro život, které se postupně proměnily v bezpodmínečný nárok na moderní komfortní bydlení.

Jak bylo již v úvodu konstatováno, byly donedávna velmi zkreslené názory na hodnoty, které poskytuje architektura, stavěná v poměrně velkém množství v rozmezí dvaceti pěti let od osmdesátých let minulého století do první světové války. Tyto názory byly podloženy poměrně malými a nepodloženými vědomostmi. Aniž by bylo možno analyzovat jednotlivé příklady v časovém limitu tohoto referátu, je možno zde předložit závěry z průzkumů archívních^{9/} i terénních, při nichž bylo sledováno více než tisíc pražských příkladů a některé mimopražské.

Při této práci byla potvrzena teoreticky koncipovaná metoda zvláštního zkoumání prostorové skladby, která se váže na vývoj vědy a techniky, neboť její vývoj reaguje na zcela odlišné impulsy promítané do vědomí společnosti než stránka výtvarná, závislá na nepoměrně složitějších vztazích, které ovlivňují její duchovní úroveň především v poměru materiálních a duchovních potřeb. Rytmus a technicky zdůvodněné proměňování prostorové skladby domu a bytu bylo zde dostatečně prezentováno a slohové pojetí průčelí i plošné výzdoby stěn a doplňků veřejných, popřípadě i soukromých interiérů je s dostatek známo - novorenesance, novobaroko, secese, moderna. A přece to, co prozrazují obytné nájemné domy, není tak jednoduché, neboť od konce sedmdesátých let počal systematický proces uvolňování z renesanční řádovosti ve prospěch iluze v obrysu hmoty a zároveň zplošťování ve volbě použitých prvků průčelí od barokních až k secesním. Je to proces kontinuální bez cé-sur, naopak s častými časovými návraty a dlouhodobým přerůstáním. Za počátek tohoto procesu proměn bylo lze v našem prostředí pokládat českou novorenesanci, v níž se projevíly první symptomy secese, které

možno sledovat i v těch průčelních stylizacích, v nichž bylo použito barokních tvarů. A vše to bez ohledu, zda se jedná o půdorysný koncept dvoutraktu, třítraktu, či moderního dvoutraktu. Archivní průzkum, provázející stále terénní, prokázal realizační a koncepční podvojnost, která dovoľovala, aby stavbu s prostorovým rozvržením téměř typového rázu prováděl stavitel, který si fasádu a interiérové plošné členění včetně doplňků objednal u architekta. Z neznalosti faktů vznikl postupně názor dosud stále citovaný, že autory architektury obytných nájemných domů nebyli architekti, a tedy, že ona architektura nemá potřebné hodnoty. Totéž platilo a platí o plastické figurální výzdobě, která sice mnohdy vznikala rozmnožováním, ale autorem prototypu byl sochař nejenom akademicky školený, ale i význačný. Tvorbu průčelí v mnoha alternativách lze sledovat již u Josefa Schulze, Rudolfa Štecha, Jana Kouly, Antonína Balšánka nebo Osvalda Polívky, mají-li se jmenovat ti, kteří jsou z dějin architektury 19. století známí, k nimž však patří i Jan Kotěra svým průčelím Peterkova domu na Václavském náměstí. Ze sochařů pak Antonín Popp, Celda Klouček, Stanislav Sucharda, Ladislav Šaloun nebo Ludvík Wurzel, ale i příslušníci mladší generace, z nichž je na místě jmenovat Antonína Waiganta, Antonína Odehnala a Karla Pavlíka, žáky Suchardovy a Kloučkovy. Další umělci byli navrhovateli desénu leptaných oken, obkladaček, truhlářských a štukatérských prací, z nichž mnohé náleží do sféry historie uměleckého řemesla. Jsou však nesporně právě tak jako práce architektů, sochařů a malířů uměleckými hodnotami, jež nelze opomíjet jen proto, že je jich mnoho. Neboť zatímco civilizační hodnoty, obsažené v konstrukční a prostorové skladbě a v technických zařízeních, mají toliko hodnotu historickou jako doklad a pro aktuální potřebu postupně ztrácejí význam, zůstává kulturní hodnota průčelí a ploch interiérů trvalá, i když někdy opomíjená; zachováváním významů v tvarech a revokována v době znovuzrození příznivé a ve vztazích příbuzné je aktualizována a roste. Na nás je však, abychom stálým badatelským úsilím zaplňovali prázdná místa naší nevědomosti, jíž je ve vztahu k tomuto předmětu nesmírně mnoho.

A nebudeme-li vědět, nezachráníme hodnoty, které vytvářejí v mnohých našich městech *genia loci*, neboť těm, kteří budou provádět modernizaci centrálních oblastí měst, musí být jasné, které jsou ony civilizační hodnoty určené k modernizaci a které ony umělecké, jež je nutno konzervovat, opravit a chránit, neboť ony to jsou, které v souvislosti s upraveným komfortem do požadavku dnešních dnů pomohou vytvořit harmonické prostředí kulturně náročného člověka.

- 1/ MSA-2, K. Teige: Moderní architektura v Československu, Praha 1930, s. 6.
- 2/ W. Stier: Sollen wir griechisch oder gotisch bauen?, in: Allg. Bauzeitung IX, Wien 1844, s. 237 ad.
- 3/ Allgemeine Bauzeitung IX, 1844, 1845.
- 4/ W. Stier: Zentralmoment bei der historischen Entwicklung des germanischen Baustiles, in: Allg. Bauzeitung IX, 1844, s. 301 ad.
- 5/ Viz pozn. 2.
- 6/ Viz pozn. 4.
- 7/ C. Rosenthal: Was will die Baukunst eigentlich?, in: Allg. Bauzeitung IX, 1844, s. 268-274.
- 8/ P. Janák: Byt a jeho současné proměny, Styl VIII, XIII, Praha 1927-1928, s. 14, 15.
- 9/ Archívy odborů výstavby ONV Praha 1-10.